

Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju

Transformation of Cultural Landscapes in the Light of the Idea of Sustainable Development

Urszula Myga-Piątek

*Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG
Ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec, e-mail: ump@wnoz.us.edu.pl*

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie ewolucji krajobrazów kulturowych i ich współczesnym zagrożeniom. Omawia czynniki i etapy przeobrażeń krajobrazów kulturowych w nawiązaniu do naturalnych cykli przemian środowiska geograficznego w holocenie. Krajobraz kulturowy traktowany jest w sposób kompleksowy jako matryca (tło) działań człowieka oraz swoisty palimpsest - źródło znaczeń i symboli. Jednocześnie w krajobrazie skupiają i odzwierciedlają się postawy człowieka wobec świata. Skoro przejawem współczesnej, świadomej postawy człowieka wobec środowiska jest etyka ekologiczna, powinna ona znaleźć swój wyraz także w zrównoważonym rozwoju krajobrazu. Dlatego w czasach postępującej konsumpcji przestrzeni, autorka uzasadnia konieczność rozszerzenie działań w zakresie rozwoju zrównoważonego na fizjonomię środowiska czyli krajobraz kulturowy. Zagadnienia te dotyczą nie tylko potrzeby wypracowania mechanizmów i narzędzi skutecznej ochrony, ale przede wszystkim właściwego projektowania, zarządzania krajobrazem oraz coraz częściej partycypacji społecznej. Artykuł odnosi się także do współczesnej polityki krajobrazowej, która znalazła zapis w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, etapy rozwoju krajobrazu, czynniki ewolucji krajobrazu, rozwój zrównoważony, polityka krajobrazowa, zarządzanie przestrzenią

Abstract

The article is dedicated to the analysis of evolution of cultural landscapes and their present-day threats. It discusses the factors and stages of transformation of cultural landscapes in relation to natural cycles of changes in the geographical environment in the Holocene. The cultural landscape is dealt with in a comprehensive way as the matrix of human activities and a peculiar palimpsest – the source of meanings and symbols. At the same time, landscape concentrates and reflects human attitudes towards the world. Since the contemporary, aware attitude of the man towards the environment is reflected in environmental ethics, it should also find its expression in sustainable development of landscape. This is why, in the times of ongoing consumption of space, the author points out that the actions related to sustainable development need to be extended onto the physiognomy of the environment or the cultural landscape. These issues concern not only the need for mechanisms and tools for efficient protection, but first of all appropriate designing, management of landscape and, more and more often, social participation. The article also refers to the modern landscape policy, which was included in the European Landscape Convention.

Key words: cultural landscape, stages of landscape development, factors of landscape evolution, sustainable development, landscape politics, spatial management

Wstęp

Pojęcie zrównoważonego rozwoju dotychczas najczęściej odnoszono do racjonalnego gospodarowania zasobami środowiska przyrodniczego, do sposobu zarządzania, który zapewniając ogólny postęp cywilizacyjny pozwoli zachować i chronić walory przyrodnicze przez ograniczanie szkodliwego wpływu procesów produkcji i konsumpcji na stan środowiska. Opierając się o filary ekofilozofii, rozwój zrównoważony ma w sposób trwały zapewnić także równowagę społeczno-gospodarczą. Ma umożliwić wypracowanie właściwej proporcji między wzrostem a rozwojem i wdrożenie jej w ludzkich działaniach w środowisku geograficznym (Meadows, Meadows, Behrens, Meadows, 1973; Meadows, Randers, 1995; Tietenberg, 2005).

Obecnie pojęcie ekorozwoju powinno być rozszerzone i wzmocnione także na zarządzanie krajobrazem kulturowym. Do sądu takiego upoważnia nowa filozofia środowiskowa, która kulturę rozumie jako osobliwe zjawisko natury i tym samym łagodzi przepaść między człowiekiem a Naturą (Piątek, 2007). Zagadnienia te zostały już zasygnalizowane na łamach *Problemów Ekorozwoju* m.in. przez A. Pawłowskiego (2006, 2009), który wymienia i hierarchizuje kilka płaszczyzn, których dotyczy pojęcie rozwoju zrównoważonego. Odnosząc się do wyróżnionych tam aspektów: etycznych, ekologicznych, społecznych, ekonomicznych, technicznych, prawnych i politycznych, w niniejszym artykule zostaną poruszone kwestie lokujące się na styku wyżej wymienionych płaszczyzn. Przeobrażenia krajobrazów kulturowych są bowiem efektem działania bardzo złożonego zespołu czynników manifestujących się w przestrzeni, a mających swe źródła zarówno w prawach ekonomii, decyzjach politycznych, kwestiach społecznych, a nade wszystko powiązane są prawidłowościami z systemem środowiska przyrodniczego.

Obecnie jesteśmy świadkami rewolucyjnych przeobrażeń krajobrazu. Nigdy wcześniej w dziejach cywilizacji działalność człowieka nie wywoływała tak drastycznych i gigantycznych w sensie przestrzennym zmian. Proces „konsumpcji” krajobrazu zaczyna przybierać masową skalę i fakt ten jest dostatecznym powodem, aby i w tej kwestii zacząć działać w odniesieniu do założeń rozwoju zrównoważonego. Począwszy od roku 1969, który raportem U'Thanta symbolicznie rozpoczyna erę rozwoju zrównoważonego, dostatecznie uświadomiono ludzkości konieczność przestrzegania reguł i praw środowiska przyrodniczego. Drugim etapem tej ery powinno być wszczęcie „pospolitego ruszenia” na rzecz zrównoważonego zarządzania krajobrazem, w trosce o jego ochronę i harmonijne kształtowanie jako naturalnego otoczenia człowieka.

Celem artykułu jest przedstawienie procesu przemian ewolucji krajobrazów kulturowych, wy-

różnienie w nim charakterystycznych etapów. Będzie to spojrzenie z perspektywy geografii humanistycznej. Na tle czynników warunkujących zmiany w krajobrazach, artykuł uzasadnia swoistą „stratygrafię” i „miąższość” krajobrazów europejskich. A ponieważ prawie każdy krajobraz europejski jest w dużej mierze dziełem człowieka, można jego jakość interpretować jako wyraz dojrzałości intelektualnej społeczeństwa, stopnia świadomości ekologicznej i umiejętności zarządzania.

Artykuł odnosi się także do najnowszych wykładni współczesnej polityki w tym zakresie jaką stanowi *Europejska Konwencja Krajobrazowa*. Autorka omawia współczesne zagrożenia dla jakości krajobrazów na przykładzie Polski i odnosi je do polityki zrównoważonego rozwoju.

Krajobraz kulturowy – zakres znaczeń

Najprostsza definicja krajobrazu mówi, że jest on fizjonomią środowiska geograficznego. Za *krajobraz kulturowy* uważa się krajobraz przekształcony przez człowieka w wyniku rozwoju cywilizacyjnego. Stanowi on ewolucyjne następstwo krajobrazów pierwotnych (przyrodniczych – różniących się strefowo i piętrowo) jakie istniały na Ziemi do czasów neolitu. Rozwój krajobrazów kulturowych następował w ślad za rozszerzaniem się ekumeny. Począwszy od pierwszej rewolucji neolitycznej, która dała początek produktywniej gospodarce rolniczo-hodowlanej – przybliżone daty: Bliski Wschód: 10 000 BC, Europa: ok. 4 500 BC, Azja: 2500 BC (z uwagi na osadzenie problematyki artykułu w treściach nauk o Ziemi stosowane będą datowania przyjęte w geografii i geologii: BC: *Before Christ*, odpowiadające datowaniu p.n.e. i BP: *Before Present*, czyli przed współczesnością) – obok krajobrazów pierwotnych, na Ziemi pojawiały się obszary noszące ślady kulturowego oddziaływania człowieka. Poszerzająca się ekumena, okresowo się stabilizowała, a zasiedlający ją ludzie oswajali nowo poznana przestrzeń do postaci *miejsca*¹, czemu towarzyszyły przemiany fizjonomiczne. Każda kolejna rewolucja w dziejach cywilizacji zachodniej – naukowa, przemysłowa, rozwoju zrównoważonego (Pawłowski, 2009) – wносиła nowe podejście do kwestii zarządzania przestrzenią. Tym samym krajobraz kulturowy można, do pewnego stopnia, uznać za odzwierciedlenie ewolucyjnie narastających umiejętności i możliwości człowieka w stosunku do wykorzystywania i przeobrażania środowiska - odpowiednio agrogenyzy, technogenyzy i infogenyzy (Andreychouk, 2008). Z tego powodu obecnie, w różnych częściach świata, współistnieją odmienne typy krajobrazów kulturowych, różniące się genezą, stopniem przekształce-

¹ O relacjach miejsca i przestrzeni pisał wiele Yi-Fu Tuan (1987). Tu możemy przyjąć najprostsze rozumienie pojęcia miejsca jako: „udomowioną”, „oswojoną formę przestrzeni.

nia, dynamiką przeobrażeń i wiodącymi czynnikami modelującymi. W efekcie wielowiekowej adaptacji i przeobrażeń środowiska przyrodniczego powstała urozmaicona mozaika krajobrazów o odmiennej strukturze i fizjonomii. Krajobrazy te stanowią wyzwanie dla badań geograficznych i podlegają licznym próbom naukowych klasyfikacji (Degórski, 2005; Myga-Piątek, 2005 a, b; Pietrzak, 2005; Wilczyński, 2007).

W czasach geografii przedscjentyficznej B. Zaborski i A. Wrzosek w historycznym już dziele *Antropogeografia*, [bez daty] związek człowieka z krajobrazem ujęli następująco: *Musimy uprzytomnić sobie, że stan, który dziś przedstawia się naszym oczom, jest tylko jednym – dziś ostatnim – ogniwem długiego łańcuch przeobrażeń, jest to jak gdyby zdjęcie migawkowe, które można by nazwać przekrojem historycznym dokonany w określonym czasie*. Z kolei wybitna polska badaczka krajobrazu kulturowego M. Dobrowolska (1948) rozumiała krajobraz kulturowy jako (...) *syntezę działalności społeczeństwa w jego środowisku geograficznym. To on odzwierciedla najlepiej współzależność i związek życia przyrody i społeczeństw ludzkich, nasilenie i szybkość przeobrażeń, zachodzących w ciągu długiego rozwoju historycznego*. Zatem krajobraz kulturowy można rozpatrywać jako efekt długotrwałych procesów historycznych rozgrywających się w „zakodowanej” przez naturę matrycy krajobrazu przyrodniczego.

Z punktu widzenia procesów przeobrażeń najważniejszym czynnikiem warunkującym jest czas. Zarówno ten, odmierzany zegarem geologicznym (liczony milionami i setkami tysięcy lat – w których zachodziła ewolucja środowiska przyrodniczego), jak i zegarem historycznym (odmierzającym czas liczony w setkach i dziesiątkach lat – ewolucja krajobrazu kulturowego). W takim założeniu strukturę i jakość krajobrazu kulturowego można rozpatrywać w kategoriach produktu, będącego wynikiem skomplikowanych oddziaływań pomiędzy ludzką społecznością, o określonych preferencjach i możliwościach, a pewnym zestawem warunków środowiskowych (Zonneveld, 1990); a nawet jako dziedzictwo wielu epok oddziaływania kultury na krajobraz naturalny (Wagner, Miksell, 1962). Znaczenie krajobrazu daje się także interpretować jako kapitał kulturowy (por. Norberg-Schulz, 2000; Plit F., 2008). Zasadne jest też poszukiwanie specyficznych dla poszczególnych cywilizacji przestrzennych układów², które można traktować jak swoiste repery krajobrazowe - elementy przewodnie, podobnie jak skamieniałości przewodnie w geologii bądź też jako tzw. gatunki sztandarowe w biologii (Pullin, 2004).

W literaturze geograficznej, i z pogranicza nauk geograficznych, a także w architekturze krajobrazu istnieją dziesiątki definicji krajobrazu (w tym krajobrazu kulturowego). Dyskusję o ich wieloznaczności, a także ich typologię prowadziła autorka na łamach kilku artykułów naukowych (Myga-Piątek, 2001, 2005 a, b; 2008 a). Tu, nie wdając się w przegląd definicji oraz różnych aspektów badawczych, przyjmujemy że: *krajobraz kulturowy to historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzący specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia* (Myga-Piątek, 2001). W myśl tej definicji krajobraz jest wizerunkiem regionu, a przez analizę jego składników możemy odczytać jego historię i przewidywać perspektywy przyszłego rozwoju; także interpretować zawartą w nim treść i symbolikę. Tym samym krajobraz jest nośnikiem informacji i znaczeń, który można, podobnie jak zapisywany wielokrotnie palimpsest, dowolnie interpretować jako swoisty i wieloznaczny obraz (tekst) o wielowarstwowej semantyce (Casgrove, Daniels, 2004; Hall, 2002). Wymaga to umiejętności „czytania krajobrazu” - rozumianego jak przyrodniczo-kulturowe dziedzictwo oraz jako tło i wynik dziejów. Dopiero ta umiejętność pozwoli zrozumieć *genius loci* krajobrazów, ich kształtowaną przez stulecia strukturę, pozwoli dostrzec prawdziwe wartości zapisane w przestrzeni, a co za tym idzie stworzy podstawy kształcenia postaw szacunku o odpowiedzialności za wartości przestrzeni, którymi powinniśmy umiejętnie zarządzać i którą powinniśmy nauczyć się chronić. Czytanie krajobrazu jest także „elementarzem” współczesnej architektury krajobrazu (Black, 2003). Bez wątplenia krajobraz jest dowodem naszej działalności w przestrzeni przyrodniczo-kulturowej, co zauważył już Ortega y Gasset pisząc słynne zdanie: *Pokaż mi krajobraz w którym mieszkasz a powiem Ci kim jesteś*. Tak nawiązany kierunek oglądu krajobrazu pomoże udowodnić zasadniczą tezę tego artykułu: odpowiedzialność za krajobraz kulturowy jest jednym z warunków powodzenia rozwoju zrównoważonego.

Czynniki przeobrażeń krajobrazu

Obecnie bardzo wiele dziedzin nauki zajmuje się krajobrazem. Różni je cel, metoda, narzędzia i aspekty badawcze. Spośród wielu, na czoło wysuwa się kompleksowa geografia fizyczna i ekologia krajobrazu, geofizyka i geochemia krajobrazu oraz sozologia, które analizują krajobraz wyłącznie w kategoriach przyrodniczych jako geosystem. Kulturowy aspekt do badań nad krajobrazem wprowadza geografia humanistyczna, antropogeografia, geografia kultury, geografia regionalna, etnologia, filozofia przyrody, psychologia, socjologia. Natomiast praktyczny aspekt techniczny – związany z

² Podobnie jak w geografii fizycznej charakterystycznymi układami przestrzennymi mogą być piętra roślinne w górach bądź katena na stoku.

planowaniem i urządzeniem przestrzeni - architektura krajobrazu, fizjografia urbanistyczna, planowanie przestrzenne (Myga-Piątek, 2001, 2005 a,b; 2008 a,b; Pietrzak, 1998, 2005, Richling, 1992, 1996, 2001).

Skupiając uwagę na drugiej grupie badawczej, przyjmując optykę wyzwoloną z nadmiernego scjentyzmu prześledźmy etapy rozwoju krajobrazów kulturowych w nawiązaniu do głównych czynników ich przeobrażeń.

Wśród czynników o fundamentalnym wpływie na ewolucję krajobrazu należy przyjąć (uznając jako inspirację pracę M. Dobrowolskiej, 1948)³:

- **czynniki przyrodnicze:** w tym określona budowa geologiczna (litostratygrafia i tektonika obszaru), rzeźba terenu, stosunki wodne (wody powierzchniowe i podziemne), warunki klimatyczne, pokrycie glebowe, szata roślinna i świat zwierzęcy. Należy mieć na uwadze, fakt bardzo dużej zmienności tych czynników, które z wyjątkiem budowy geologicznej i rzeźby terenu zmieniały się wielokrotnie w czasach historycznych (porównaj tab. 1). Zgodnie z założeniami determinizmu geograficznego (Ratzel, 1891)⁴, to te czynniki określają warunki zasiedlenia ekumeny i postępu cywilizacyjnego. Ułatwiają, utrudniają lub wręcz uniemożliwiają rozwój gospodarki na danych obszarach, a łamanie praw przyrodniczych doprowadza do zaburzenia równowagi w geosystemie, w skrajnych przypadkach nawet do katastrof ekologicznych,
- **czynniki historyczne i polityczne** – zdarzenia wynikające ze zmiany granic, wojen, podziałów administracyjnych, systemy władzy i zarządzania ludźmi i przestrzenią (doktryny i ustroje polityczne), systemy prawne i administracyjne – które zmieniały się wielokrotnie w czasach historycznych, pozostawiając (na przykładzie Europy) wyraźne piętno w cechach organizacji przestrzeni,
- **czynniki społeczno-gospodarcze** – w tym systemy osadnicze, formy własności ziemi i dóbr materialnych, struktura zawodowa, własnościowa i społeczna mieszkańców zasiedlających określone terytoria,
- **czynniki kulturowe** – będące przejawem stopniowego kulturowego dojrzewania społeczeństw, doskonałe w dziejach wzorce budownictwa, style architektoniczne, odkrycia naukowe i wynalazki

techniczne, tradycja, rosnące poczucie przynależności terytorialnej, kultura duchowa: język (gwara), obyczaje, obrzędy, zwyczaje, wierzenia i religia,

- **czynniki cywilizacyjne** – określone potencjałem intelektualnym i biologicznym społeczeństw, dostępnością do osiągnięć technicznych i dóbr materialnych. Czynniki te zrodziły rosnące poczucie bezpieczeństwa człowieka, stopniowe rozluźnianie związków ze środowiskiem przyrodniczym, a z czasem zachwyty zdobycami techniki, co objawiło się w postaci filozoficzno-naukowego prądu - nihilizmu przyrodniczego.

Kolaż powyższych czynników tworzy układ wielu zmiennych, bardzo trudno dających się interpretować w skali globalnej; jest on przedmiotem interpretacji geografii kultury, najczęściej w odniesieniu do poszczególnych regionów świata. Udział tych czynników w życiu społeczeństw jest bez wątpienia zmienny, a ich wyjaśnianie na gruncie przeciwstawnych koncepcji determinizmu lub nihilizmu środowiskowego było źródłem zaciętych sporów naukowych. Dopiero idea posybilizmu wprowadzona przez Paula Vidal de la Blache'a otworzyła drogę do holistycznej i komplementarnej ich roli w życiu społeczeństw i procesach przeobrażeń krajobrazów. Tym samym myśl vidaliańska otworzyła drogę dla rozwoju zrównoważonego w dzisiejszym pełnym rozumieniu (w ujęciu Pawłowskiego, 2009), jako harmonijnego rozwoju społeczeństw w poszanowaniu praw natury i osiągnięć kultury⁵.

Etapy przeobrażeń krajobrazu kulturowego

W nawiązaniu do udziału powyższych czynników w kształtowaniu fizjonomii środowiska można wyróżnić kilka etapów przeobrażeń krajobrazu. Przyjmując metodę ewolucyjną M. Dobrowolskiej (1948) i założenie o „stratygraficznej” konstrukcji krajobrazu kulturowego, będącego efektem długotrwałych nawarstwień kulturowych na podłożu geograficznym, można wskazać na kluczowe etapy przemian krajobrazów na przykładzie Europy. Odzwierciedlają one ewolucję społeczeństw i przełomowe momenty w dziejach cywilizacji europejskiej. Tłem tych rozważań będzie podlegające autonomicznej⁶ ewolucji środowisko przyrodnicze,

³ Porównaj pracę J. Plit (2005), omawiającej wybitny dorobek M. Dobrowolskiej.

⁴ Na marginesie tych rozważań determinizm przyrodniczy wpłynął na rozwój geopolityki, dla której stworzył podstawę filozoficzną.

⁵ Aktualnie powstaje nowa dziedzina wiedzy - historia klimatyczno-ekologiczna, (środowiskowa), która stawia sobie za cel uchwycenie związku między zmianami środowiska naturalnego a głównymi etapami dziejów człowieka. Tworzy się zatem nowy odłam determinizmu, który wszystkie zdarzenia i zmiany historyczne tłumaczy zmianami klimatu.

⁶ Do momentu kiedy człowiek zaczął sterować procesami przyrodniczymi i zaburzać naturalną równowagę i funkcjonowanie geosystemu.

które jako dynamiczny system jest w nieustannym procesie przemiany. Głównym motorem tych przemian były zmiany klimatu wywoływane pierwotnie

wyłącznie przyczynami astronomicznymi lub geologicznymi.

Tabela 1. Wiek granic holocenijskich chronozon, zaproponowany przez Mangeruda i in. (1974).

Okres	Chronozony	Granice w latach ¹⁴ C BP	Charakterystyka klimatyczno-roślinna na przykładowych regionach
HOLOCEN	Subatlantycka		Zmalało znaczenie dębu, wiązu i lipy jako składników lasów; wzrosła rola lasotwórcza sosny, buka i jodły; powstała przerwa w zasięgu świerka; w górach wykształcił się regiel dolny; w lasach bukowych pojawiły się subatlantyckie gatunki roślin, m.in. <i>Chrysosplenium oppositifolium</i> i <i>Potentilla sterilis</i> ; dodatkowo z zachodu przybyły leśne rośliny górskie, m.in. <i>Galium hercynicum</i> , <i>Luzula silvatica</i> .
		2500	
	Subborealna		Okres rozpoczęło początkowe ochłodzenie, zmalało znaczenie lasotwórcze wiązu i lipy, a wzrosło świerka, grabu, buka i jodły. Temperatury zaczęły spadać, wydłużyły się lodowce górskie, lasy szpilkowe wycofały się na południe, obniżył się poziom morza, następowało pustynnienie. Następnie ocieplenie klimatu, wzrost wilgotności powietrza.
		5000	
	Atlantycka		Okres klimatu ciepłego i wilgotnego rozprzestrzeniły się ciepłolubne gatunki drzew liściastych m.in. lipa, dąb, wiąz i jesion; dodatkowo pojawiał się buk i jodła, w okresie tym doszło do zetknięcia się północnego i południowego zasięgu świerka; w górach uległa podniesieniu górna granica lasu.
		8000	
	Borealna		Okres stopniowego ocieplania i zwilgotnienia klimatu; pojawiły się pierwsze lasy, w których występowała olsza, sosna, leszczyna i wiąz; dodatkowo pojawiła się lipa i dąb, a na północnym-wschodzie świerka; na bezleśnych i mających parkowy charakter siedliskach pojawiły się liczne rośliny kserotermiczne i kontynentalne, m.in. <i>Trifolium lupinaster</i> , <i>Prunus fruticosa</i> , <i>Adenophora liliifolia</i> , <i>Inula hirta</i> i <i>Aster amellus</i> . Czas rozwoju borealnych lasów iglastych (tajga) zachodniej Syberii i Kanady, rozciągały się wówczas 300 km dalej na północ. Temperatura wód oceanicznych była na niektórych obszarach wyższa o 6°C. Wzmoczone opady wypełniły po brzegi baseny i jeziora saharyjskie, a jezioro Czad przybrało rozmiary morza co zapewniło wzmoczone osadnictwo na obszarze saharyjskim.
		9000	
	Preborealna		Okres zimny i suchy, z czasem stopniowo ulegał ociepleniu i zwilgotnieniu; dominowała przede wszystkim roślinność światłolubna; rozprzestrzeniły się holocenijskie lasy brzożowe i brzożowo-sosnowe, przy czym na południu zwiększył się udział świerka; cechą charakterystyczną był brak buka; relikty tego okresu to: <i>Ajuga pyramidalis</i> , <i>Bupleurum longifolium</i> , <i>Pleurospermum austriacum</i> , <i>Pulsatilla vernalis</i> oraz <i>Arnica montana</i> . W górach postępował rozwój torfowisk, formowanie wysokogórskich ziołorośli i traworośli, a zwłaszcza muraw z dużą ilością turzyc.
		10 000	
PLEJSTOCEN	Młodszy Dryas		Stanowił ostatni zimny epizod ostatniego zlodowacenia. Etap postępu cofającego się lądolodu skandynawskiego na morenach środkowo-szwedzkich. Wywarło to zasadniczy wpływ na roślinność całej Europy, w tym też Polski. Poszerzeniu uległ bezleśny pas tundry, który sięgał zachodu aż po Sudety. Świadczą o tym relikty roślinności arktycznej występujące na tym terenie, np. <i>Betula nana</i> , <i>Rubus chamaemorus</i> i <i>Saxifraga nivalis</i> . Łuk Karpat oddzielał od Tundry las subarktyczny z dominacją brzozy na północy i sosny, modrzewia oraz limby na południu

Źródło: Walanus A., Nalepka D., 2005; częściowo uzupełnione i zmienione.

Tabela 2. Wiek granic holocenijskich chronozon w ujęciu L. Starkla (1977).

Wiek ¹⁴ C BP	wg Starkla 1977 (zmienione)	Chronologia archeologiczna
0		
500	SA-3	Okres historyczny
2000	SA-2	Okres wczesnośredniowieczno- rzymsko-lateński
2800	SA-1	Epoka brązu
4000	SB-2	Neolit
4200	SB-1	
5000		
6000	AT-4	Mezolit
6600	AT-3	
7700	AT-2	
8400	AT-1	
9300	BO	
10 250	PB	
10 000	YD	Paleolit

Źródło: Walanus A., Nalepka D., 2005; częściowo uzupełnione i zmienione.

Na podstawie badań paleobotanicznych, głównie wyników analiz palynologicznych (polegających na procentowym określeniu udziału pyłków roślin w osadach głównie jeziornych i torfowych) i dendrochronologicznych, podzielono holocen na okresy klimatyczne⁷. Pomimo, że klimat holocenu cechuje się względną łagodnością i stabilnością (klimat interglacjalny) - zmiany średniej temperatury rocznej w tym czasie sięgały około 1-2°C w średnich szerokościach geograficznych - można w trakcie ostatnich 10 000 lat wydzielić wahania, które wpłynęły zasadniczo na całą ewolucję środowiska przyrodniczego, a tym samym zdecydowały o tworzeniu warunków preferencyjnych (lub odpowiednio utrudnień) dla procesów jego użytkowania środowiska przyrodniczego (Lamb, 1977; 1982; Mayewski i in., 2004).

Korelując powyższe prawidłowości klimatyczne i warunki florystyczne z rozwojem kultur ludzkich można wskazać na następujące etapy rozwoju krajobrazu:

Etap I: 12 800 BP – 11 250 BP – schyłkowy plejstocen (młodszy dryas - YD) – starsza epoka kamienia – paleolit. Stopień ingerencji w krajobraz był bardzo nieznaczny i pozwalał na zachowanie pierwotnej jego struktury.

Etap II: 11 250 BP - 6 500 BP – okres mezolitu - lokalne społeczności prowadziły gospodarkę przyswajającą, zbieractwo, myślistwo, rybołówstwo. Zmiany wywoływane na tym etapie miały charakter minimalny i podlegały naturalnym procesom ekologicznej samoregulacji. Gospodarka przyswajająca przystosowywała się do rozmiarów naturalnej produktywności eksploatowanych części środowiska i nie przekraczała bezpiecznego dla nich poziomu wykorzystania.

⁷ W 1974 roku ukazała się fundamentalna praca Mangeruda i innych, w której określono granice holocenijskich i późnoglacialnych chronozon, a więc jednostek stratygraficznych zdefiniowanych przez czas. Chronozony nie są, zasadniczo wyznaczone przez, np. zmiany roślinności, czy ogólnie klimatu, a osadzone są tylko w czasie. Charakterystyczne jest, że ich granice wyrażają się równymi liczbami lat, tzn. łatwymi do zapamiętania liczbami mającymi jedną lub, co najwyżej dwie cyfry znaczące (Tab. 1).

W klasyfikacji Blytta-Sernandera, zmodyfikowanej przez Mangeruda i in. (1974), a następnie przez L. Starkla, holocen podzielony jest na chronozony: preboreał, boreał, atlantyk, subboreał, subatlantyk (za Walanus A., Nalepka D., 2005; Starkel, 1991). Klimat późnego holocenu (ostatnie 4-5 tys. lat) stopniowo ochładza się w wyniku zmian parametrów orbity Ziemi - cykle Milankowicia). W tym czasie wielokrotnie powtarzające się oscylacje lodowców górskich zwiększają stopniowo swój zasięg by osiągnąć swoje postglacialne maksimum podczas małej epoki lodowej (1300 do 1950 r.). Dlatego późny holocen określany jest także jako neoglacjal.

Etap III: 6500 – 3800 BP – na obszarach objętych neolityczną eksploatacją środowiska krajobraz przyjmował formę kulturową. Pozostałe obszary, wolne od ludzkiej ingerencji zachowały krajobraz pierwotny. Pojawiły się realne zniszczenia w środowisku przyrodniczym polegające w pierwszym rzędzie na znacznych odlesieniach. Proces gospodarczy oparty o technikę wypaleniskową odzwierciedlił się bardzo wyraźnie w krajobrazie. Na drugą fazę neolitu, związaną w naszej strefie z gospodarowaniem człowieka kultury pucharów lejowatych, przypadł okres pogorszenia warunków klimatycznych w subboreału⁸. Jednocześnie trwała ekspansja osadnicza na tereny wysoczyznowe, bardziej suche, które sprzyjały stosowanej wypaleniskowej technice agrarnej. W związku ze stosowaniem ognia jako podstawowego środka agrotechnicznego gospodarka przybierała formy bardziej intensywne (Godłowska i in., 1995; Godłowski, Kozłowski, 1985). Ochłodzenie i stopniowe osuszanie klimatu w subboreału spowodowało zmiany w lokalnym obiegu wody. Zaburzenia mogły pojawiać się także w związku z sumowaniem się wpływów z postępującego odlesienia. W przekształcaniu krajobrazu w tym okresie wyraźnie kumulowały się wpływy oddziaływań naturalnych, związanych ze zmianą klimatu w kierunku osuszania i efekty gospodarczej działalności człowieka. Rozwijając system wypaleniskowy, człowiek potęgował naturalny proces osuszania i przebudowy siedlisk w kierunku lasostępu i zbiorowisk trawiasto-łąkowych. W takich warunkach rekonstrukcja lasu była znacznie utrudniona. Po tym etapie nastąpiła okresowa regeneracja krajobrazu w kierunku struktur pierwotnych (możliwe były przerwy osadnicze).

Etap IV – Epoka brązu i pierwszego okresu żelaza (okres halsztacki): 3 800 – 2 500 BP – w środkowej Europie związany z działalnością społeczności kultury łużyckiej (w przypadku odwołań do chronologii kultur wygodniejsze jest stosowanie historycznej skali czasu „przed naszą erą” – BC. Dla kultury łużyckiej będą to lata 1700–1300 p.n.e. co odpowiada datowaniu 3700 – 3300 BP). Krajobraz rozwijał się w warunkach klimatu ciepłego i suchego schyłkowego subboreału. Dopiero w końcowym okresie nastąpiło ochłodzenie związane z pierwszą fazą subatlantyku. Przemiany środowiska dotyczyły głównie tradycyjnych już obszarów zasiedlenia, do których wracały kolejne grupy osadników. Etap ten charakteryzowała stacjonarne osadnictwo i długotrwałe użytkowanie terytoriów gospodarczych, związane z osiadłym trybem życia. Gospodarkę tego okresu cechowała równoczesność stosowania różnych technik eksploatacyjnych,

⁸ Po okresowym osuszeniu, które zamyka okres atlantyki, zaznaczyło się ochłodzenie i zwilgotnienie początkowego stadium subboreału.

zarówno przyswajalnych jak i produkcyjnych. Wynikała z tego potrzeba użytkowania wszystkich stref krajobrazowych. Jednak gospodarka tego okresu wywierała miejscową, a co za tym idzie minimalną presję na środowisko naturalne, stąd stopień przekształcenia krajobrazu w stosunku do struktur pierwotnych był niewielki.

Etap V: 2500 BP – 1600 BP (do IV wieku naszej ery) – związany z drugą fazą epoki żelaza (okres lateński i rzymski), której odpowiadała w środkowej Europie działalność ludności kultury przeworskiej, (II–V wiek naszej ery) i rozkwit Imperium Rzymskiego na południu i zachodzie Europy (odpowiednio VIII p.n.e. – IV n.e.). Etap, charakteryzujący się ociepleniem klimatu, cechowało wprowadzanie innowacji technicznych, związanych z upowszechnianiem narzędzi żelaznych, co miało swoje reperkusje w sposobach użytkowania ziemi (Wielowiejski, 1960). Rolnictwem obejmowano tereny o zróżnicowanej morfologii terenu i warunkach glebowych i wodnych (także kamieniste i trudne do uprawy grunty wysoczyzn). Źródła archeologiczne potwierdzają, że na tym etapie intensywnie rozwijało się hutnictwo żelaza. Fakt ten rejestrują także źródła palynologiczne - diagramy pyłkowe obrazują spadek lesistości. Wylesienie z tego okresu związane było ze wzmożonym zapotrzebowaniem na węgiel drzewny do produkcji hutniczej. Proces deforestacji informuje jedynie o samym fakcie przemiany krajobrazu, nie można stwierdzić w jaki sposób wylesienie odbiło się na innych elementach środowiska przyrodniczego np. na lokalnym obiegu wody. Struktura krajobrazu wyraźnie różniła się w części południowo-zachodniej Europy (gdzie m.in. powstawały silnie zaludnione miasta oraz gęsta sieć dróg), a środkowo-wschodniej kontynentu, gdzie przeważała gospodarka rolna i lokalne rzemiosło skupione wokół grodów.

Etap VI: IV-VI w n.e. – był okresem wędrówek ludów i masowych migracji plemion barbarzyńskich, w szczególności Hunów i Germanów na ziemie Cesarstwa Rzymskiego u schyłku starożytności i w początkach średniowiecza. Zbiegł się z ochłodzeniem klimatycznym. W tym czasie wiele terytoriów zostało wyludnionych, ustały procesy lokalnej antropopresji gospodarczej, a w ślad za tym nastąpiła regeneracja pierwotnego krajobrazu zdeterminowana panującymi warunkami klimatycznymi (Mączyńska, 2001).

Etap VII: okres średniowiecza (VI – XVI w) – w warunkach klimatu ciepłego i suchego (optimum klimatyczne holocenu) osadnictwo koncentrowało się w starych, niżej położonych terytoriach zasiedlenia, gdzie w miejsce wycinanych lasów grądowych i łągowych powstawały większe kompleksy pól uprawnych. Zwilgotnienie klimatu pozwoliło na częściowe niezależnienie się osadnictwa od dolin rzecznych, z czasem następowało rozproszenie osadnictwa na wysoczyzny, które

wykorzystywało wody podziemne. Postępował intensywny rozwój miast na terenie całej Europy⁹.

Etap VIII: krajobraz kulturowy okresu nowożytnego (XVI – do końca XVIII w wieku). Wraz z pogłębiającym się ochładzaniem klimatu związane z małą epoką lodową¹⁰ oraz przemianami ustrojowymi i gospodarczymi w Europie następowało dalsze rozpraszanie osadnictwa na nowe terytoria zasiedlenia. Podstawową formą własności ziemskiej były wielkoobszarowe folwarki. Rolnictwo rozwijało się przede wszystkim na obszarach wysoczyńnych, w dolinach kwitło - oparte na energii rzek - rzemiosło. Wypełniała się struktura osadnicza. Powstawały nowe wsie, rozbudowywano stare i budowano nowe miasta. Środowisko przyrodnicze podlegało w tym okresie wpływom zjawisk ekstremalnych, których częstotliwość wyraźnie wzrosła w początkach wyróżnionego etapu. Europa targana była licznymi konfliktami zbrojnymi. Mimo to, początkowo dało się zauważyć wyraźne ożywienie gospodarcze. Pociągnęło to za sobą zdecydowane przyspieszenie tempa przeobrażeń krajobrazu w związku z rozwojem i wdrażaniem wynalazków i urządzeń technicznych, które przyniosła epoka Oświecenia. Zaowocowało to większą dynamiką i represyjnością wobec środowiska i krajobrazu. Na tym etapie dają się zauważyć pierwsze przejawy kryzysu ekologicznego (Pawłowski, 2009).

Etap IX: krajobraz kulturowy doby wczesnoindustrialnej i industrialnej (XVIII – XX w.). Okres ten zbiega się także z powolnym ociepleniem i stabilizacją klimatu. Oprócz typowych dla poprzedniego etapu form gospodarowania zaczęły pojawiać się nowe. Stopniowo zagęszczała się „kulturowa” sieć elementów w krajobrazie. Okres ten otwiera rewolucja przemysłowa, za której przełomową datę uznajemy rok 1769, w którym J. Watt dokonał istotnej modyfikacji maszyny parowej (Pawłowski, 2009). Powstały pierwsze fabryki, kopalnie, huty. Dało to początek gwałtownej antropopresji i początkom krajobrazu antropogenicznego odmiany przemysłowej. Stopniowo zniekształceniu uległy wszystkie komponenty środowiska, a w wyniku często żywiołowych procesów zawłaszczania przestrzeni zniszczeniu ulegała harmonijnie kształtowana struktura krajobrazu kulturowego. Nasilenie tych zmian, obciążonych dodatkowo czynnikiem politycznym (ustrojowym), nastąpiło w Europie po II wojnie światowej, kiedy po podziale Europy „żelazną kurtyną” jej część środkowo-wschodnia podlegała decyzjom gospodarki centralnie sterowanej. Przestrzeń krajów tzw. bloku wschodniego doświadczyła przemiany doby industrialnej szczególnie boleśnie. Między innymi w

⁹ Okres zamyka przełomowa i symboliczna data uznana za początek rewolucji naukowej 1543 r. – wydanie dzieła M. Kopernika *De revolutionibus orbium coelestium*.

¹⁰ W tym rekordowo zimny okres wale Minimum Maundera – trwający od 1645 do 1717 r.

Polsce krajobraz podlegał przymusowemu „unowocześnianiu”, co odbiło się na utracie tożsamości i swojskości¹¹ wielu miasteczek, ale przede wszystkim polskiej prowincji. Krajobraz Europy środkowo-wschodniej nabrał nowych funkcji i znaczeń i był wykorzystywany jako narzędzie umacniania władzy i swoiste medium reprezentującym klasę rządzącą (Czepczyński, 2006, 2008). I kiedy na zachodzie otwierał się nowy etap rozwoju, za którego symboliczny początek uznajemy opublikowanie raportu U'Thanta (Donella i in., 1973), kraje socjalistyczne trwały w postępującej degradacji środowiska i nijaczenia¹² krajobrazu. Wielkie deklaracje o ograniczeniu negatywnego wpływu człowieka na środowisko w krajach socjalistycznych pozostawały w sferze abstrakcji.

Etap X: krajobraz kulturowy przełomu XX i XXI wieku i obecnie – rozpoczyna go wielkie otwarcie na procesy globalizacji powszechne przyjęcie zasad rozwoju zrównoważonego. Okres początkują przemiany demokratyczne i ustrojowe w całej Europie oraz rozwój struktur i przestrzeni wspólnej Europy – Unii Europejskiej. Jednocześnie jest to czas wielkich przemian w krajach wysokorozwiniętych, związany z wdrażaniem przemysłu wysokich technologii (high-tech). Krajobraz kształtowany jest poprzez procesy mające swe źródło w technogenezie i infogenezie (Andreychouk, 2008). Myśl (wiedza, nauka) czyli *noos*, staje się główną siłą kreującą „nowy świat”¹³. Większość państw europejskich dotyka potrzeba zmian funkcjonalnych i restrukturyzacji gospodarki. Przemiany pomimo, że uzasadnione ekonomicznie, często obrazują się w przestrzeni w sposób żywiołowy i chaotyczny. Procesy demokratyzacji dotyczą także liberalizacji i uwolnienia niegdyś centralnie sterowanych decyzji przestrzennych. Obecnie często są one podejmowane *ad hoc*¹⁴, często zagrażają jakości krajobrazu i wymagają pilnie wprowadzenia jasno określonych przepisów podległych idei rozwoju zrównoważonego. O powadze sytuacji świadczy fakt, że w deklaracjach zjednoczonej Europy bardzo ważną rolę zaczęła pełnić polityka krajobrazowa. Dowodzi tego słynna już *Europejska Konwencja Krajobrazowa*, sporządzona jako dokument międzynarodowy we Florencji dnia 20 października 2000 r. (weszła w życie w 2004 r.).

¹¹ O idei swojskości miasta pisze wiele K. Pawłowska (2001).

¹² Termin wprowadzony przez Czesława Miłosza, użyty następnie w pracach z zakresu architektury krajobrazu przez K. Pawłowską.

¹³ Zwracał na to uwagę już w końcu lat 60. XX w m.in. Wiernackij (1967); na takich filarach oparta jest także filozofia ewolucjonizmu Teilharda de Chardin.

¹⁴ Szersze omówienie tych zagadnień znajdzie czytelnik w 10 Tomie Prac Komisji Krajobrazu Kulturowego Pt.: Zarządzanie Krajobrazem kulturowym (red. U. Myga-Piątek, K. Pawłowska, 2008).

Polityka krajobrazowa a rozwój zrównoważony

Konwencja stanowi zbiór wytycznych i standardów prawa obowiązujących w zakresie polityki krajobrazowej wśród krajów, które ją przyjęły. Polska podpisała umowę w 2001 r., a ratyfikowana 24 czerwca 2004 roku¹⁵. Konwencja stanowi nowy instrument poświęcony wyłącznie ochronie, gospodarce i planowaniu krajobrazów w Europie. Bardzo ważnym elementem w tych działaniach jest współpraca międzynarodowa, gdyż jakość i różnorodność krajobrazów europejskich uznana została za wspólne dziedzictwo i wspólny zasób (Gerlee, 2008).

Dla potrzeb konwencji zdefiniowano pojęcie krajobrazu jako: *obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich*. Za politykę w zakresie krajobrazu uznano wyrażenie przez właściwe organy publiczne *ogólnych zasad, strategii i wytycznych, które pozwalają podejmować specjalne środki ukierunkowane na ochronę, gospodarkę i planowanie krajobrazów*. Zdefiniowano także pojęcie ochrony krajobrazu jako *działania na rzecz zachowania i utrzymywania ważnych lub charakterystycznych cech krajobrazu tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które wynikają z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych*. Określono pojęcie gospodarowanie krajobrazem rozumiane jako *działanie, z perspektywy trwałego i zrównoważonego rozwoju* (wytłuszczenie UMP), *w celu zapewnienia regularnego podtrzymania krajobrazu tak, aby kierować i harmonizować jego zmiany wynikające z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych*. Konwencja precyzuje także kolejny aspekt praktyczny w zakresie naszych działań w krajobrazie stanowiąc, iż „*planowanie krajobrazu*” *znaczy skuteczne działanie perspektywiczne mające na celu powiększenie, odtworzenie lub utworzenie krajobrazów*.

Konwencja Krajobrazowa przyznaje wyjątkową rolę krajobrazu dla społeczeństwa. Dokument nadaje krajobrazowi pozycję kluczowego warunku do istnienia dobrobytu społeczeństw i jednostek przez wskazanie na jego wartość użyteczną. W myśl konwencji krajobraz jest **zasobem** (wytłuszczenie UMP) sprzyjającym działalności gospodarczej, a jego ochrona, gospodarka i planowanie mogą przyczynić się do tworzenia zatrudnienia. Zapisy konwencji wskazują także na rolę krajobrazu w publicznym zainteresowaniu kulturą, ekologią i sprawami społecznymi oraz w przyczynianiu się do pielęgnowania kultur lokalnych. Ponadto konwencja uznaje, że krajobraz jest podstawowym komponentem europejskiego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, przyczyniającym się do dobrobytu ludzi i konsolidacji europejskiej tożsamości.

¹⁵ Pełny tekst konwencji opublikowany został w Dzienniku Ustaw 2006, Nr 14 poz. 98.

Stwierdza także, iż jest on ważną częścią jakości życia ludzi zarówno na obszarach zdegradowanych, przeciętnych jak i na tych o wysokiej jakości środowiska, w miastach i na wsi (Gerlee, 2008).

Dlaczego krajobraz wymaga rozwoju zrównoważonego? – casus Polski

Pytanie wydaje się w pełni zasadne w kontekście powyższych stwierdzeń. Skoro regulacje prawne na szczeblu europejskim, stoją na straży ochrony tożsamości naszego krajobrazu, to dlaczego tyle złego dzieje się w polskiej przestrzeni w zakresie np. praktyk budowlanych? Odpowiedź jest stosunkowo prosta. Z jednej strony podlegamy zasadom globalnej ekonomii, która uświęciła konsumpcję jako naczelną warunek rozwoju, z drugiej borykamy się z typowo polskimi cechami społeczeństw, które pojęcie swobody i wolności traktują z nonszalaną przykrą w skutkach.

Krajobrazy są zawsze wyrazem oddziaływania określonej polityki, systemu sprawowania władzy itd. (Górka, 2008). Zauważmy, że dawna polityka, także przestrzenna, zakładała postęp osiągany w drodze konsekwentnego wysiłku. Obecnie polityka i władza polityków nad przestrzenią ustępują przed prawami rynku. Zarządzanie krajobrazem zdominowały reguły zysku i konsumpcji. Wizja przyszłego trwałego i harmonijnego rozwoju, zostaje zastąpiona epizodycznymi wydarzeniami (*event*) przynoszącymi zawsze jedynie chwilowe zyski i satysfakcję (Baudillard, 2006). Fakt, że żyjemy w „turboświecie”, którego zasadniczymi cechami jest szybkozmienność, niepewność i nieprzewidywalność (Sztumski, 2006), powoduje, że wszystko traktowane jest w kategoriach produktu na sprzedaż. Takim towarem stały się czas i przestrzeń; stał się nim również krajobraz. Krajobraz, szczególnie ten zadbane, „estetycznie poprawny” staje się przedmiotem handlu. „Krajobrazy na sprzedaż” są masowo zagospodarowywane przez deweloperów lub przez tzw. kolonizację turystyczną.¹⁶ W wyniku tych przemian krajobrazy tracą swą regionalną tożsamość a stają się markowym produktem, którego „klony” coraz częściej możemy obserwować w różnych częściach kraju¹⁷.

Zarządzanie krajobrazem w Polsce nie dysponuje obecnie skutecznym narzędziem nadzoru. W

2003 r. z mocy ustawy straciły ważność wszystkie plany zagospodarowania przestrzennego uchwalone przed rokiem 1995 a opracowanie nowych zależy od woli gmin, które mogą wydawać pozwolenia na budowę bez planu. Rozporządzeniem z dnia 02.10.2007 r. zlikwidowano w Ministerstwie Budownictwa Departament Ładu Przestrzennego i Architektury. Nieco wcześniej w Ministerstwie Środowiska powstała koncepcja (na razie nie zrealizowana) przekazania części uprawnień dyrekcji parków narodowych lub Lasom Państwowym (Böhm, 2008). Najnowsze pomysły resortu infrastruktury, zmierzają do tego, aby plany urbanistyczne opracowywali deweloperzy lub osoby budujące dom samodzielnie. Tak lekceważące podejście parlamentu do gospodarki przestrzennej w skali kraju, budzi zdumienie zachodnich ekspertów, którzy zapoznali się bliżej z polską praktyką (*Raport Najwyższej...*, 2007). Polski paradoks polega na tym, że to co jest obowiązkowe jest nieobowiązujące, natomiast to co jest obowiązkowe – nie jest obowiązkowe. Obowiązkowo opracowywana *Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, jest bardzo ogólnikowa i nie związana bezpośrednio z planami niższego szczebla. Również obowiązkowo opracowywane *Plany regionalne* i *Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin*, są nieprzekładalne na decyzje administracyjne (Böhm, 2008 b).

A Górka (2008) zwraca uwagę, że terytorialne środki i finalne założenia nie potrafią też sprostać powszechnie pożądanej elastyczności i mobilności rozwiązań. „Śmierć czasu” i „śmierć przestrzeni” dotyka paradoksalnie najbardziej terytorialnego i trwałego wymiaru naszej działalności – kształtowania krajobrazu (Górka, 2008). Z. Bauman (2006) pisze, że idea zarządzania jako myśl o realizowaniu „świata z góry zaprojektowanego” dobiegła w świecie konsumpcji swego kresu. Trwałość wydaje się w nim przekleństwem, bo wyklucza atrakcyjność nowości. Wydarzenie wygrywa ze strategią. Nasze życie, a zatem nieuchronnie i krajobraz, zostało opanowane przez rządzone logiką prestiżu i mody, ludyczne gadżety, a reklama przekonuje, że *Świat jest twoim placem zabaw!* Obecnie zarządzanie przestrzenne zostało ograniczone do sterowania pojedynczymi projektami – wydarzeniami. Projekty osiedli czy pojedynczych obiektów nie wynikają z żadnej porządkującej wizji (koncepcji) planistycznej krajobrazu jako spójnej całości, lecz wyrażają gorączkę ruchu - przymus poszukiwania za wszelką cenę nowych obszarów aktywności (Górka, 2008). W efekcie narasta chaos przestrzenny – dowód naszej „polskiej” rozrzutności. Popełnione błędy wynikające z pośpiesznie podejmowanych decyzji (także tych, uwarunkowanych lukami prawnymi)¹⁸

¹⁶ Szczególną jej postacią jest budownictwo „drugich domów” w strefie podmiejskiej lub budownictwo letniskowe. Zgodnie z arystotelesowską ideą *kalotropizmu* tak bardzo „zblizamy” się do jego piękna, że mu zagrazamy (Böhm, 2008 a, Myga-Piątek, 2008).

¹⁷ Np. implanty regionalnej podhalańskiej architektury możemy obserwować w całym naszym kraju. W oderwaniu od swego krajobrazowego i przyrodniczego kontekstu „straszą” na Mazowszu i Wielkopolsce. Problem ten ma wiele przyczyn i wymaga odrębnego omówienia. Autorka analizuje go m.in. swych publikacjach z roku 2008 wymienionych w piśmie literatury.

¹⁸ Np. regulacjami prawnymi, w tym *Ustawą o planowaniu przestrzennym* z 27 marca 2003r (Dz. U. Nr 80 p. 717 z 2004 r., czy *Prawem zamówień publicznych* z 29 stycznia 2004 r.

wymagają kosztownych rewitalizacji. Przypadek Polski jest w tym względzie szczególny, gdyż jak wynika z przedstawionych powyżej etapów rozwoju krajobrazu przyszło nam doświadczać historii nasyconej dość skrajnymi wydarzeniami¹⁹.

Wszystko wskazuje na to, że krajobraz podobnie jak środowisko przyrodnicze, należy traktować jako zasoby strategiczne (Redclift, 1996; 2009). Musimy nauczyć się go „oszczędzać”, podobnie jak uczymy się oszczędzać wodę czy energię. Wymaga to przewartościowania sposobów myślenia o krajobrazie, tak jak uczyniliśmy to w odniesieniu do środowiska przyrodniczego. Bardzo wiele zadań stoi przed edukacją; konieczne jest wprowadzanie do programów szkolnych treści uczących estetyki i pielęgnacji piękna²⁰ krajobrazu a także wychowujących do przestrzegania zasad racjonalnego korzystania z „wolnych przestrzeni”. Pomocne w tym względzie będzie także uświadomienie sobie roli partycypacji społecznej na rzecz krajobrazu. Partycypację rozumianą jako uczestnictwo w korzyściach i uczestnictwo w kosztach. Pierwsza cieszy się dużym powodzeniem, druga mniejszym. Ale żadnej wartości nie można osiągnąć za darmo – taki jest najgłębszy jej sens. Zdobywa się ją z trudem, poprzez wyrzeczenia, kosztem czegoś. W tym konkretnym przypadku, za wartość pięknego krajobrazu płacimy przede wszystkim ograniczeniem swobody zachowywania się – niekiedy także swobody w osiąganiu spodziewanego zysku z tytułu praw własności do danego terenu (Böhm, 2008 b).

Podsumowanie

Krajobraz stanowi źródło olbrzymiej ilości informacji związanych nie tylko z jego formą i substancją, ale również z treścią, a niejednokrotnie z funkcją, oddziałując na nasz intelekt, wywołując różne skojarzenia i stany emocjonalne (Dąbrowska-Budziło, 2008).

Wartości krajobrazowe są dobrem publicznym i należą do wszystkich obywateli. Nie jest to jednak wystarczająca gwarancja dla ich przetrwania i dla-

tego wymagają niekiedy ochrony „przed właścicielem”. Jak stwierdza A. Böhm jest to zajęcie kłopotliwe, niemodne, niechętnie podejmowane ale wykonalne i pożyteczne. Kluczem do sukcesu są właściwe proporcje (podobnie jak zasygnalizowane we wstępie proporcje między wzrostem a rozwojem które dotyczą środowiska przyrodniczego). Krajobraz nie jest jednym z wielu przedmiotów konsumpcji i nie może być tak traktowany (Górka, 2008). Rosnąca bezradność władzy, działającej pod naciskiem społeczeństwa, zmuszanej do rozwiązań chaotycznych i populistycznych była przez profesora J. Kołodziejskiego już w 1996 r. zaliczona do scenariuszy ostrzegawczych.

Krajobraz domaga się zatem zrównoważonego rozwoju przede wszystkim przez powszechną edukację krajobrazową²¹ i partycypację społeczną. Miejmy nadzieję, że obecny etap rozwoju krajobrazu, w którym podstawą jego kreowania była „gra w przestrzeni” i „gra o przestrzeń” dobiega końca. Aktualnie bardzo powoli dorastamy do naprawę świadomego planowania przestrzennego. Wszystkie przykre w skutkach doświadczenia z historii powinny umacniać nas w dojrzałych i przemyślanych decyzjach. Powinniśmy powszechniej lansować tezę, że krajobraz jest dobrem publicznym i jednocześnie stanowi absolutną podstawę dalszej egzystencji społeczeństw (Pietras, Myga-Piątek, 2005). Ogniskuje w sobie kondycję środowiska przyrodniczego oraz kondycję (także moralną) społeczeństw. Wymaga to zmiany optyki patrzenia na otoczenie, przewartościowania hierarchii potrzeb i oczekiwań w skali globalnej. Stawia przed lokalnymi politykami państw, parlamentem zjednoczonej Europy i wszystkich pozostałych państw, niespotykane dotychczas wyzwania. Wyzwania, które będą opierały się na konieczności wprowadzania konkretnych ograniczeń, które zapewne trudno będzie przyjąć, szczególnie w krajach o stosunkowo niedawno odzyskanej lub wprowadzonej demokracji. W przeciwnym jednak razie zapisy *Europejskiej Konwencji Krajobrazowej* jak i wykładnie zrównoważonego rozwoju pozostaną bezwartościowe.

Literatura

1. ANDREYCHOUK V., Evolution of the Geographical Environment and Contemporary Geography, in: *Methodology of Landscape Research*, ed. Andreychouk V, Dissertations Commission of Cultural Landscape No. 8, Commission of Cultural Landscape, Sosnowiec 2008, s.5- 29.

¹⁹ Należy tu wymienić odmienną politykę przestrzenną trzech zaborców, następnie starania Polski okresu dwudziestolecia międzywojennego w odbudowie dawnego potencjału kulturowego i gospodarczego, przerwane II wojną światową, która przyniosła ogromne straty dziedzictwa kulturowego ale także w środowisku przyrodniczym – których *nota bene* nikt jeszcze nie oszacował – wreszcie po 1989 r. demokratyczne państwo, którego obywatele po latach niewoli zachwycili się wolnością.

²⁰ W maju 2005 r. na zlecenie Stowarzyszenia Architektów Polskich, CBOS przeprowadziło sondaż na próbie dorosłej ludności (*Polska przestrzeń...*, 2007). W ankietach 83% badanych osób deklarowało zainteresowanie jakością swojego otoczenia, w tym 37 % twierdziło, że jest to bardzo duże zainteresowanie. 69 % badanych uważa, że zmiany zachodzące w ich otoczeniu zmierzają w dobrym kierunku, 6 % że w złym. Reszta nie potrafiła ich ocenić (Böhm, 2008).

²¹ Polska od niedawna doczekała się własnych absolwentów z kierunku architektura krajobrazu. Ale edukacji prokrajobrazowej (kursy, szkolenia, studia zawodowe, studia podyplomowe) wymaga całe społeczeństwo, w tym przede wszystkim administracja samorządowa i członkowie rady gmin.

2. BAUDRILLARD J., *Spoleczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury*. Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2006, s. 58-112.
3. BAUMAN Z., *Spoleczeństwo w stanie obłęźnia*, Wydawnictwo Sic! Warszawa 2006.
4. BLACK I.S., (Re)reading Architectural Landscapes, in: *Studying Cultural Landscape*, ed. Robertson I., Richards P., London 2003, s. 19-46.
5. BÖHM A., Between the Theory and Practice of Landscape Formation, in: *Methodology of Landscape Research*, ed. Andreychouk V., Dissertations Commission of Cultural Landscape No. 8, Commission of Cultural Landscape, Sosnowiec, 2008a, s. 63-74.
6. BÖHM A., Między mandatem a partycypacją społeczną, w: *Zarządzanie krajobrazem kulturowym*, red. Myga-Piątek U., Pawłowska K., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2008b, s. 515-524.
7. CASGROVE D., DANIELS S., (eds.), *The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environment*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
8. CZEPczyński M., Krajobraz kulturowy miast po socjalizmie. Tendencje przemian form i znaczeń, w: *Przestrzenie miast po socjalizmie. Studia społecznych przemian przestrzeni zurbanizowanych*, red. Czepczyński M., Uniwersytet Gdański, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Gdańsk 2006, s. 45-62.
9. CZEPczyński M., *Cultural Landscape of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs*, Ashgate, Adlershot 2008.
10. DEGÓRSKI M., Krajobraz jako obiektywna wizualizacja zjawisk i procesów zachodzących w mega systemie środowiska geograficznego, w: *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodyczne*, red. Myga-Piątek U., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 4, Komisja krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2005, s. 13-25.
11. DOBROWOLSKA M., 1948, Dynamika krajobrazu kulturalnego, w: *Przegląd Geograficzny*, t. XXI, z. 3-4, s.151-205.
12. DOBROWOLSKA M., *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, PWN, Warszawa 1961.
13. DONELLA H. MEADOWS D.H, DENNIS L. MEADOWS D.L., BEHRENS J., *Granice wzrostu*, PWE, Warszawa 1973.
14. *Europejska Konwencja Krajobrazowa z 20 października 2000 roku*, (Dz.U. z 2006 r. nr 14, poz. 98).
15. GERLEE A., Krajobraz i jego walory w polskim prawie oraz percepcji społecznej, w: *Studia krajobrazowe jako podstawa właściwego gospodarowania przestrzenią*, red. Zaręba A., Chylińska D., Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2008, s. 301-309.
16. GODŁOWSKI K., KOZŁOWSKI J. K., *Historia starożytna ziem polskich*, PWN, Warszawa 1985.
17. GODŁOWSKA M. i in., Młodsza epoka kamienia, w: *Pradzieje i średniowiecze*, Natura i kultura w krajobrazie Jury, Kraków 1995, s. 49-85.
18. GÓRKA A., Zarządzanie krajobrazem w czasach konsumpcji, w: *Zarządzanie krajobrazem kulturowym*, red. Myga-Piątek U, Pawłowska K, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2008, s. 560-566.
19. HALL S., The Work of Representation, in: *Representation. Cultural representation and Signifying Practices*, ed. Hall S., Sage Publication, London 2002, s. 13-74.
20. LAMB H., *Climate, Present, Past and Future. Climate History and the Future*, vol. 2, Methuen and Company, Ltd. London 1977.
21. LAMB H., *Climate, History and the Modern World*. Methuen London, New York 1982.
22. MANGERUD J., ANDERSEN S.T., BERGLUND B.E., DONNER J., 1974, Quaternary Stratigraphy of Norden, a Proposal for Terminology and Classification, in: *Boreas* 3, p. 109-126.
23. MAĆZYŃSKA M., *Europa w okresie wędrowek ludów*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Poznaniu, Poznań 2001.
24. MAYEWSKI P.A., ROHLING E., STAGER C., KARLÉN W., MAASCH K., MEEKER L.D., MEYERSON E., GASSE F., VAN KREVELD S., HOLMGREN K., LEE-THORP J., ROSQVIST G., RACK F., STAUB-WASSER M., SCHNEIDER R., 2004, Holocene Climate Variability, in: *Quaternary Research* 62, p. 243- 255.
25. MEADOWS D.H., MEADOWS D.L., J. BEHRENS, *Granice wzrostu*, PWE, Warszawa 1973.
26. MEADOWS D.H., MEADOWS D.L., RANDERS J, *Przekraczanie granic. Globalne załamanie czy bezpieczna przyszłość*, Centrum Uniwersalizmu przy Uniwersytecie Warszawskim, Warszawa 1995.
27. MYGA-PIĄTEK U., 2001, Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych, w: *Przegląd Geograficzny*, T. 73, z. 1-2, s. 163-176.
28. MYGA-PIĄTEK U., Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych, w: *Krajobraz kulturowy, aspekty teoretyczne i metodologiczne*, red. Myga-Piątek U., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 4, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2005a, s. 40-53.

29. MYGA-PIĄTEK U., Historia, metody i źródła badań krajobrazów kulturowych, w: *Struktura przestrzenno-funkcjonalna krajobrazu*, red. Szponar A., Horska-Schwarz S., Problemy ekologii krajobrazu, t. XVII, Wrocław 2005 b, s.71-77.
30. MYGA-PIĄTEK U., Between Tradition and Modernity of the Cultural Landscape Research Discussion on Methodology, in: *Methodology of Landscape Research*, ed. Andreychouk V., Dissertations Commission of Cultural Landscape, No 9, Commission of Cultural Landscape, Sosnowiec 2008a, p. 75-92.
31. MYGA-PIĄTEK U., Krajobrazy kulturowe wyżyny krakowsko-częstochowskiej, rozważania o przyrodzie, historii, wartościach i zagrożeniach, w: *Zarządzanie krajobrazem kulturowym*, red. Myga-Piątek U, Pawłowska K., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10, Komisja krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2008b, s. 337-357.
32. PIETRAS M., MYGA-PIĄTEK U., Własność prywatna, własność publiczna: o znaczeniu posiadania dla kształtowania krajobrazu oraz relacji człowieka z miejscem i przestrzenią, w: *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodyczne*, red. Myga-Piątek U., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 4, Komisja krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2005, s. 13-25.
33. PIETRZAK M., *Syntezy krajobrazowe – założenia, problemy, zastosowania*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1998.
34. PIETRZAK M., Ewolucja poglądów geograficznych na krajobraz, w: *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, red. Maik W., Rembowska K., Suliborski A., Zakład Geografii społecznej i Turystyki, UMK, Zakład Badań Społecznych i Regionalnych UŁ, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2005, s. 151-162.
35. *Polska przestrzeń, Raport o stanie zagospodarowania przestrzennego kraju*, Rada Ministrów, Warszawa 2007.
36. KOŁODZIEJSKI J., *Polska przestrzeń w europejskiej perspektywie XXI wieku*, Elipsa, Warszawa 1996.
37. NORBERG-SCHULZ Ch., *Bycie, przestrzeń, architektura*, Wyd. Murator, Warszawa 2000.
38. PAWŁOWSKA K., *Idea swojskości miasta*, Politechnika Krakowska, Kraków 2001.
39. PAWŁOWSKI A., 2006, Wielowymiarowość rozwoju zrównoważonego, w: *Problemy ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 1, nr 1, s. 23-32.
40. PAWŁOWSKI A., 2009, Rewolucja rozwoju zrównoważonego, w: *Problemy ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 4 nr 1, s. 65-79.
41. PIĄTEK Z., 2007: Filozoficzne podłoże zrównoważonego rozwoju, w: *Problemy ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 2, nr 1, s 5-18.
42. PLIT J., Wciąż aktualne spostrzeżenia Marii Dobrowolskiej na temat krajobrazu kulturowego i jego przemian, w: *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*, red. Myga-Piątek U., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 4, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2005, s. 32-39.
43. PLIT F., *The Determinants of the Landscape of European Civilization*. in: *Methodology of Landscape Research*, ed. Andreychouk V., Dissertations Commission of Cultural Landscape No. 8, Commission of Cultural Landscape, Sosnowiec 2008, s. 92-104.
44. PULLIN A.S., *Biologiczne podstawy ochrony przyrody*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
45. Raport Najwyższej Izby Kontroli o stanie planowania przestrzennego w Polsce, w: *Urbani-sta 10/2007*.
46. RATZEL F., *Anthropogeographie, 2. Die geographische Verbreitung des Menschen*, Stuttgart, Engelhorn 1891.
47. REDCLIFT M.R., *Wasted: Counting the Costs of Global Consumption*, Earthscan, London 1996.
48. REDCLIFT M. R. 2009, Sustainable Development (1987-2005) – an Oxymoron Comes of Age, w: *Problemy ekorozwoju/Problems of Sustainable Development 2009*, vol. 4, No 1, p.33-50.
49. RICHLING A., Krajobraz w ujęciu nauk geograficznych, w: *Wybrane problemy ekologii krajobrazu*, red. Ryszkowski L., Bałazy S., Poznań 1992, s.27-39.
50. RICHLING A., 1996, Ekologia krajobrazu jako dyscyplina jednocząca przyrodników, w: *Przegląd Geograficzny*, t. LXVIII, 1-2, s. 31-40.
51. RICHLING A., Krajobraz jako przedmiot badań ekologii krajobrazu, w: *Krajobraz kulturowy – idee. Problemy, wyzwania*, red. Myga-Piątek U., WNoZ UŚ, Oddz. Katowicki PTG, Sosnowiec 2001, s. 138-141.
52. *Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003, Dz.U.nr.164, poz.1588*.
53. „Rzeczpospolita” z dnia 17.XII.2007.
54. STARKEL L. (red.), *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*, PWN, Warszawa 1991.
55. SZTUMSKI W., 2006, Turboświat i zasada odpieszania, w: *Problemy ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 1, nr 1, s. 49-57.
56. TIETENBERG Th. H., *Environmental and Natural Resource Economics*, Addison-Wesley 2005.

57. TUAN Y. F., *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa 1987.
58. *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r.* (Dz. U. z dnia 10 maja 2003 r.).
59. *Ustawa Prawo zamówień publicznych z dnia 29 stycznia 2004 r.* (Dziennik Ustaw z 2007 r. Nr 223 poz. 1655).
60. WAGNER L., MIKESSELL M., *Readings in Cultural Geography*, University of Chicago Press, Chicago 1962.
61. WALANUS A., NALEPKA D., 2005, Wiek rzeczywisty granic chronozon wyznaczonych w latach radiowęglowych, w: *Botanical Guidebooks*, nr 28, s. 313-321.
62. WIELOWIEJSKI J., 1960, Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim, w: *Materiały Starożytne*, t. VI.
63. WIERNACKI W.I., *Biosfera*, Myśl, Moskwa, 1977.
64. WILCZYŃSKI W., Uwagi na temat przemian współczesnego świata w świetle koncepcji geograficznego biegu dziejów i jedności geografii, w: *Geografia a przemiany współczesnego świata. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, red. Maik W., Rembowska K., Suliborski A., t.3, Bydgoszcz 2007, s. 55-70.
65. Zaborski B., Wrzosek A., *Antropogeografia*, Nakładem Trzaski, Everta i Michalskiego sp. akc., Warszawa [bez daty].
66. ZONNEVELD J. I., Introduction to „Cultural Aspects of Landscape”. First. Inf. Conf. of the IALE, Working group „Cultural Landscape”, ed. H. Svobodova, Wageningen 1990.